

Олег ПЕТРЕЧКО

ПРИНЦИПАТ ТА ІНСТИТУТ РИМСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА

У статті аналізується політика імператорів доби принципату щодо римського громадянства. Обґрунтовано висновок, що дії уряду у цій сфері характеризувалися гнучкістю. Римське громадянство було інструментом залучення потенціалу провінціалів та сусідніх з імперією народів для служіння інтересам Римської держави. Едикт Каракалли (Constitutio Antoniniana) завершив процес правової уніфікації Італії і провінцій.

Ключові слова: Римська імперія, принципат, римське громадянство.

Проблема римського громадянства – одна з ключових при вивченні історії Римської Імперії. Оминувши її, неможливо зрозуміти, чому, за словами Полібія, майже вся ойкумена (σχεδὸν ἅπαντα τὰ κατὰ τὴν οἰκουμένην) потрапила під владу римлян [Polyb. I, 1, 5]. У середині II ст. н.е. Елій Аристид зазначав, що на світі немає нічого схожого на римське громадянство (ὡς οὐδὲν ἕοικός αὐτῇ τῶν πάντων) [Aelius Aristides, XIV, 213 (Εἰς Ῥώμην 59)]. І сьогодні питання римського громадянства перебуває у фокусі уваги дослідників. В.Сестон стверджує, що для римлян ніколи не існувало лише одного громадянства – їх власного. Воно було такою гнучкою концепцією, що завжди допускало стільки ж законів і правових систем (leges і iura), скільки було політичних спільнот, міст із відмінними традиціями і народів із несхожими звичаями [6, 11]. А.Ранович на основі третього едикту Августа із Кіренаїки стверджує, що місцеві елліни, отримавши римське громадянство, зберігали “*немов подвійне громадянство*” [4, 79].

Д.Гарднер вважає, що різниця між двома категоріями римських громадян, *honesti* та *humiliores*, що з'являються у період Імперії, має соціально-економічну, а не правову природу [13, 192]. А.Шервін-Уайт стверджує об'єднання Сходу і Заходу Імперії за Северів і вважає, що підсумувати *Constitutio Antoniniana* можна трьома словами автора *Vita Severi: civitatem omnibus datam* (громадянство було надане усім) [18, 279]. Вивчаючи цей феномен, у жодному разі не можна обмежитися лише правовими його аспектами. Як слушно зазначає Джейн Гарднер, відповідь на питання “що таке римське громадянство” слід шукати через розгляд характерних рис римського суспільства та способу життя римської общини [13, 39].

Мета статті – висвітлити еволюцію політики Риму щодо громадянства у добу принципату.

У римському праві правосуб'єктність (*caput*) визначалася трьома статусами: свободи (*status libertatis*), громадянства (*status civitatis*) та сімейного стану (*status familiae*). Поняття громадянства у Римі передавалося терміном “*civitas*”. Авл Гелій говорить, що *civitas* – це і місцевість, і місто, а також загальне право і великий колектив людей (*civitatem et pro loco et pro oppido, et pro iure quoque omnium, et pro hominum multitudine*) [Gell., NA, XVIII, 7, 5]. За статусом громадянства вільна людина могла належати до однієї з таких груп: римські громадяни (*cives Romani*), латини (*latini*), іноземці (*peregrini*). Саме такі категорії лібертинів виділяє Гай – юрист II ст. н.е.: “Є три категорії лібертинів: вони або римські громадяни, або латини, або дедитиції” (*libertinorum tria sunt genera: nam aut cives Romani, aut Latini, aut dediticiorum numero sunt*) [Gai., Inst. I, 12]. Кожен статус був наповнений конкретним обсягом прав. Зміна статусу громадянства вела не до втрати правосуб'єктності, а лише до набуття більших прав чи обмеження у правах. Римський громадянин мав повну правоздатність у політичній, майновій та сімейній сферах. Відсутність римського громадянства означала відсутність не лише політичних, а й цивільних прав. Цивільна правоздатність римського громадянина лежала у двох основних площинах: *jus commercii* – право бути учасником цивільного обігу та *jus connubii* – право укласти законний римський шлюб. *Jus*

commercii та jus connubii складали разом jus privatum. Усі латини, як і римські громадяни, мали повне jus commercii, а jus connubii лише тоді, коли воно було комусь із них спеціально надане. Jus Latini дарувалося особливими спеціальними актами тим чи іншим окремим общинам, а інколи навіть цілим провінціям (latini coloniarii) [3, 271 – 272].

Римське громадянство поставало з народження дитини у римських громадян, що перебували в законному шлюбі. Народжена у такому шлюбі дитина набувала статусу свого батька у момент зачаття. Дитина, народжена поза шлюбом, за законом набувала статусу матері. Крім того, римське громадянство набувалося даруванням цього звання чужинцю, звільненням римським громадянином свого раба і всиновленням чужинця.

Від початку римське громадянство мало особистий характер, що визначався лише правом. За Законами XII таблиць, якщо боржник не сплатить боргу, то третього базарного дня його могли стратити або продати за кордон, за Тибр, тобто в Етрурію: “Tertiis autem nundinis capite poenas dabant aut trans Tiberim peregre venum ibant” [Gell., NA, XX, 1, 47]. Так громадянин втрачав і свободу, і громадянство. Цього не сталося б, якби він був посланий до союзних латинів, де його захищало ius migrandi та commercium [6, 3].

Надання римського громадянства, повного чи неповного (без політичних прав), використовувалося як інструмент винагороди (саме так його отримав Арміній) [Vell. Pat. 118, 2], а позбавлення його було покаранням. Неповні права громадянства не сприймалися римлянами як щось неповноцінне. Адже у Римі ніколи не було однакового доступу усього суспільства до почестей та посад. Проте, як заявив британський дослідник А.Н.Шервін-Уайт, він ніколи не відмовиться від британського громадянства через те, що він не є герцогом Норфолкським і не може ним стати [18, 265].

Важливий етап у поширенні римського громадянства пов'язаний із Союзницькою війною (91 – 88 рр. до н.е.). У 90 р. до н.е. консул Луцій Юлій Цезар провів закон, за яким усі італійці, що зберегли вірність Риму, отримували права римського громадянства [App., BC. I, 49]. У 89 р. до н.е. за Lex

Plautia Paripgia було надано громадянські права тим італійцям, які склали зброю протягом 60 днів [Cic., pro Archia IV, 7]. У 49 р. до н.е. було прийнято закон Цезаря, за яким жителі Цизальпійської Галлії стали римськими громадянами. Як зазначив Сергій Утченко, для цивільно-правової політики Цезаря були характерні дві тенденції. З одного боку, небувалий доти масштаб поширення громадянських прав (римського та латинського права) поза Італією. З іншого – у цивільно-правовій політиці Цезаря спостерігається певне гальмування процесу поширення громадянських прав. Це наслідок традиційного шляху дарування прав, дарування “вибіркового” як нагороди (*praemium*) [7, 310 – 311]. Поширення громадянських прав поза межами Італії бачимо на прикладі Апостола Павла, який походив із Тарсу – у римську добу столиці провінції Кілікії. На пряме запитання він дав однозначну відповідь: “Чи ти римлянин? Він сказав: Так” (*εἰ σὺ Ῥωμαῖος εἶ. ὁ δὲ ἐφη· Ναί*) [Act. 22, 27].

Особливістю римського права було те, що його наповненість могла бути різною, залежно від того, жив римський громадянин у Римі чи за його межами. Римські громадяни у муніципіях, окрім прав римського громадянства, мали також певні права, отримувані від місцевої общини, де вони проживали. За словами Ціцерона, у всіх жителів муніципій є дві батьківщини: “одна за народженням, друга за громадянством” (*unam nature, alteram civitatis*). При цьому перша менша за другу та входить до її складу [Cic., de leg. II, 5]. У перегрінській общині римські громадяни володіли подвійним правом – римським і перегрінським.

У період Республіки поширення римського громадянства контролювалося “величчю римського народу” (*maiestas populi Romani*), оскільки прийняті на коміціях закони у кожному окремому випадку надавали магістратам або імператорам (*imperatores*) право дарувати римське громадянство за якісь заслуги: у 103 р. (*lex Appuleia*), у 89 р. (*lex Iulia*), у 72 р. (*lex Gellia Cornelia*), у 42 р. (*lex Munatia et Aemilia*).

Установлення принципату супроводжувалося наповненням політичної системи Римської держави новим змістом. Уособленням “величі римського народу” стає імператор, який,

окрім іншого, перебирає контроль і над даруванням громадянства. Перші імператори щодо цього були дуже обережні. Август не пішов шляхом Сулли, Помпея і Цезаря, тобто наділення міських елементів Імперії правами римського громадянства. Навпаки, він застерігав від щедрої роздачі громадянських прав, щоб не зменшилася різниця між громадянами та провінціалами [Dio Cass. LVI, 33]. З часу Августа були введені суттєві обмеження на отримання римського громадянства лібертинами. За жодних обставин не міг отримати громадянства раб, який побував у кайданах чи був тортурований [Suet., Aug. 40].

Як зазначає М.Ростовцев, Август був зобов'язаний своєю перемогою головно підтримці з боку римських громадян Італії, котрі ревно оберігали свої привілеї і панівне становище у Римській державі. Саме цим, на думку історика, пояснюється поміркованість Августа і Тиберія щодо надання прав громадянства жителям провінцій [5, I, 90 – 91]. Важливо те, що імператори беруть на себе функції, які раніше виконували народні збори. Імператори надавали громадянство як окремим особам, так і цілим групам. Не сумнівається у праві Тиберія це робити навіть опозиційний щодо імператорської влади оратор Кассій Север. Коли один із підлабузників заявляє принцепсу, що навіть невластива латинській мові фраза, висловлена імператором, стане латинською, Кассій Север стверджує: “Ти справді, Цезар, громадянство можеш дати людям, слову – не можеш” (*tu enim, Caesar, civitatem dare potes hominibus, verbo non potes*) [Suet., Gram. 22]. Імператор Клавдій роздавав громадянство настільки щедро, що після смерті був висміяний Сенекою сатиричним побажанням залишити кількох іноземців на сім'я: “*aliquos peregrinos in semen relinqui*” [Sen., Aocol. 3]. Зокрема, у 44 р. н.е. римське громадянство отримав Волубіліс, де з цієї нагоди на честь імператора Клавдія було встановлено пам'ятну табличку. Напис на табличці засвідчує, що місто отримало Римське громадянство, право укладати законний римський шлюб та звільнення від обов'язкових державних повинностей (*impetrate c(ivitate) R(omana) et conubio, et operibus remissis*) [SG 407a]. Дарування прав громадянства

цілим групам зробило отримання їх окремими особами визначною відзнакою. Такі випадки були винятковими і тому вважалися особливо високою почестю [8, 101].

До політичних прав римського громадянина, окрім права голосувати у різного роду народних зборах (*jus suffragii*) та доступу до магістратур (*jus honorum*), що у сукупності складало *jus publicum*, належало також право служити у війську (*jus militiae*). Водночас служба у допоміжних підрозділах та на флоті була доступна усім вільно народженим чоловікам. Воїни-провінціали, що відслужили у допоміжних військах, як правило, а з часу правління імператора Клавдія обов'язково, отримували римське громадянство [15, 187]. Часто цілі села, особливо в дунайських та рейнських провінціях, брали участь у комплектуванні римських допоміжних загонів [2, 70]. Частина рекрутів мала обмежені права римського громадянства, і служба у легіонах давала їм можливість цих обмежень позбутися [16, 81]. Привабливість римського громадянства підтверджується практикою безпідставного ствердження такого статусу окремими особами, навіть під загрозою суворого покарання. Тим, хто узурпував привілеї римського громадянства (*civitatem R. usurpantes*), стинали голову на Есквілінському полі (*in campo Esquilino securi percussit*) [Suet., Claud. 25, 3].

Римська політика щодо громадянства вела до утворення нового типу "світової держави". Імператор Веспасіан поширив на всю Іспанію право латинського громадянства [Plin., NH, III, 30] і поповнив списки вершників та сенаторів достойними представниками з італіків та провінціалів [Suet., Vesp. 9, 2]. Багатьом общинам латинське право було надане імператором Адріаном (*Latium multis civitatibus dedit*) [HA, Hadr., XXI, 7]. Неухильно зростає питома вага сенаторів провінційного походження. За Веспасіана 16,8 відсотка усіх сенаторів, чие походження відоме, склали провінціали, за Доміціана – 23,4%, за Траяна – 34,2%, за Адріана – 43,6% [1, 14 – 15].

Втручання імператорської адміністрації та юристів призводить до зменшення сили права і звичаїв місцевих громад. У II ст. н.е. у літературних та юридичних текстах народжується доктрина *Origo* (синонім *Patria*). *Origo* позначала місце, де особа була записана як громадянин, і відповідала швидше почуттям

місцевої еліти, а не була юридичною категорією. Від цього часу вже не розглядається приналежність римського громадянина до колонії, муніципії чи вільного та автономного міста, а також його місце проживання, але буде мати значення місто, з якого походить його сім'я [6, 9].

Інститут громадянства був важливим інструментом романізації та забезпечення стабільного розвитку Римської Імперії. Інтеграція провінцій і провінціалів здійснювалася по-різному – через будівництво системи шляхів сполучень, через запровадження чіткої адміністрації, через доступ провінціалів на римську військову службу, однак понад усе через поширення римського громадянства (для чого було необхідне знання латини) та урбанізацію [10, 104]. Римляни вибирали тих, кого хотіли ввести у свою общину, розкладаючи керівну еліту союзників, котрим римське громадянство надавалося як певного роду компенсація за зроблені послуги. Римське громадянство також нав'язувалося, щоб придушити слабкі тенденції до незалежності серед завойованих [6, 3]. А провінційні міста, уже з доби Цезаря, поступово втрачають ознаки самостійних полісів і усе більше перетворюються лише на складові Імперії (*membra imperii*) [7, 312].

За Імперії окремі атрибути римського громадянства втрачають своє практичне значення (наприклад, *jus suffragii*). За Августа нові закони все ще потребують схвалення народних зборів, які також обирають і магістратів. Однак, як твердить Діон Кассій, ніщо не робилося проти волі імператора, що прямо називав кандидатів, яких він підтримував [Dio Cass. LIII, 21; LL, 34]. Імператор Тиберій узагалі переніс вибори магістратів у сенат [Tac., Ann. I, 15]. Калігула намагався повернути вибори магістратів народним зборам [Suet., Calig. 16], проте вони виявилися нездатними виконувати ці функції. Тому Калігула повернувся до визначеного Тиберієм порядку [Dio Cass. LIX, 20].

Є думка, що з часу Антонінів (138 – 180 рр. н.е.) практично не було різниці між римським та провінційним громадянином [11, 39]. Однак суспільство цю різницю відчувало дуже гостро. Важливу інформацію для розуміння політики Риму щодо громадянства дає нам творчість Елія

Аристида – видатного представника грецького красномовства римського часу. За його словами, всі у Римській державі розділені на два класи: один – це римські громадяни, інший – їх піддані. Усе людство розділене на римлян та неримлян (ἀλλ' εἰς Ῥωμαίους τε καὶ οὐ Ῥωμαίους ἀντιδείτετε). Під римлянином тепер розуміють не жителя міста, а цілий народ. Як зазначає Аристид, римляни не визнають чужоземцями нікого, хто може і хоче бути їм у чомусь корисним. Оратор наголошує, що інститут римського громадянства зробив можливими шлюби між громадянами різних міст, а вся ойкумена була об'єднана як одне домогосподарство (ὥσπερ ἓνα οἶκον ἀλασαν τὴν οἰκουμένην) [Aelius Aristides, XIV, 213 – 214; 217; 226 (Εἰς Ῥώμην 59; 63; 74; 102)]. Суть римської внутрішньої політики у II ст. н.е. може бути визначена терміном “уніфікація”. Уряд намагається нівелювати соціальні та культурні відмінності у межах Pax Romana.

На початок III ст. н.е. процес романізації провінцій зайшов так далеко, що у 212 р. н.е. імператор Каракалла надав повне право римського громадянства, за більшістю джерел, усім вільним жителям Імперії [Dig. I, 5, 17; Dio Cass. LXXVII, 9; НА, Sev. I, 2]. Однак епіграфічний матеріал дає змогу твердити, що і після 212 р. н.е. у Римській Імперії були вільні, але без прав римського громадянства. У 1910 р. в Єгипті було знайдено так званий Гіссенський папірус 40, що містив пошкоджений текст відповідного едикту. Хоча висловлювалися різні думки щодо інтерпретації найбільш принципового фрагмента, все ж можна погодитися, що громадянство не було надане дедитиціям [4, 70 – 71]. Індивідуальний та колективний статус перегріна задокументований протягом двох наступних століть після 212 р. н.е., хоча окремі дані непевні [18, 387]. На думку О.Штаерман, виняток стосувався головно тих областей, які постачали найбільше солдат, а метою цього винятку було забезпечити певну привабливість військової служби, що давала римське громадянство [9; 88].

Діон Кассій говорить, що в основі видання *constitutio Antoniniana* було бажання імператора розповсюдити на ширше коло людей ті податки, які сплачували римські громадяни. До речі, Каракалла ще й збільшив розмір цих податків. Мова йде

зокрема про податок на спадщину. Кошти були потрібні імператору передовсім на військові видатки. Батько Каракалли – Септимій Север, за якого була збільшена оплата воїнів – перед смертю радив своїм синам: “Живіть у злагоді, збагачуйте воїнів, а усіма іншими нехтуйте” (ὁμονοεῖτε, τοὺς στρατιώτας πλουτίζετε, τῶν ἄλλων πάντων καταφρονεῖτε) [Dio Cass. LXXVI, 15, 2; Dio Cass. LXXVII, 9].

З приводу політичних, фіскальних та юридичних наслідків цього акту і досі тривають дискусії [12, 829]. На думку М.Ростовцева, окрім фіскальних цілей, були й інші. Надаючи права римського громадянства муніципальним чиновникам та особам із верхніх прошарків сільського населення (увівши в такий спосіб *συνοικισμός* сільського та міського населення), а також надавши цю перевагу деяким людям із низів, Каракалла збільшив кількість призначених до міських літургій. Набувши нового правового статусу, римські громадяни позбулися приводу ухилитися від цього важкого тягаря [5, II, 132 – 133]. Д.Хітер зазначає, що політику Каракалли не варто розглядати як процес зрівнялівки. На той час посилюються відмінності між вищим класом (*honestiores*) та нижчими прошарками (*humiliores*). Останні були не лише обмежені в юридичних правах, а й зазнавали покарань, які у попередні століття застосовувалися лише щодо негромадян [17, 37].

Отже, у період принципату політика Риму щодо громадянства характеризується гнучкістю. Римське громадянство було інструментом залучення потенціалу провінціалів та сусідніх з імперією народів для служіння інтересам Римської держави. Едикт Каракалли (*Constitutio Antoniniana*) завершив процес уніфікації Італії і провінцій.

Перспективним напрямом подальшого дослідження проблеми є політика римського уряду щодо громадянства у період домінату.

Джерела та література

SG – Smallwood E.M. Documents illustrating the principates of Gaius, Claudius and Nero. – Cambridge: University Press, 1967. – 148 p.

1. Кнабе Г.С. Корнелий Тацит: Время. Жизнь. Книги. – М.: Наука, 1981. – 208 с.
2. Колосовская Ю.К. К истории падения римского господства в Дакии // ВДИ. – 1955. – № 3. – С. 61 – 84.
3. Покровский И.А. История Римского права. – Минск: Харвест, 2002. – 528 с.
4. Ранович А. Б. Эдикт Каракаллы о даровании римского гражданства населению империи // ВДИ – 1946 – № 2. – С. 66 – 80.
5. Ростовцев М. И. Общество и хозяйство Римской империи / Пер. с нем. – СПб.: Наука, 2000. – Т. I. – 400 с.; 2001. – Т. II. – 413 с.
6. Сестон В. Римское гражданство. – М.: Наука, 1970. – 13 с.
7. Утченко С.Л. Юлий Цезарь. – М.: Мысль, 1976. – 365 с.
8. Фридлендер Л. Картины из бытовой истории Рима в эпоху от Августа до конца династии Антонинов. – СПб.: Брокгауз – Ефрон, 1914. – 628 с.
9. Штаерман Е.М. К вопросу о *dediticii* в эдикте Каракаллы // ВДИ. – 1946. – № 2. – С. 72 – 88.
10. Alföldy G. The Social History of Rome. – London; Sydney: Croom Helm, 1985. – 251 p.
11. Bryce J. The Ancient Roman Empire and the British Empire in India: the Diffusion of Roman and English Law throughout the World. – London; New York: Humphrey Milford; Oxford University Press, 1914. – 138 p.
12. Buckland W.W. Classical Roman Law // The Cambridge Ancient History. Vol. XI. – Cambridge: Cambridge University Press, 1936. – P. 806 – 844.
13. Gardner J.F. Being a Roman Citizen. – London; New York: Routledge, 1993. – vii + 244 p.
14. Carrié J.M. Developments in provincial and local administration // *CAH²* – Cambridge: University Press, 2005. Vol. XII. – P. 269 – 312.
15. Gilliver K. The Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army // A Companion to the Roman Army / Ed. Paul Erdkamp. – Malden; Oxford: Blackwell, 2007. – P. 183 – 200.
16. Gilliver K., Goldsworthy A., Whitby M. Rome at War: Caesar and his Legacy. – Oxford: Osprey, 2005. – 288 p.
17. Heater D. A Brief History of Citizenship. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004. – IV+155 p.
18. Sherwin-White A.N. The Roman Citizenship. – Oxford: At the Clarendon Press, 1980. 2 ed. – X+486 p.

Петречко Олег. Принципат и институт римского гражданства. В статье анализируется политика императоров эпохи принципата относительно римского гражданства. Сделан вывод, что действия правительства характеризовались гибкостью. Римское гражданство было инструментом привлечения потенциала провинциалов и соседних народов на службу интересам Римского государства. Эдикт Каракаллы (Constitutio Antoniniana) завершил процесс правовой унификации Италии и провинций.

Ключевые слова: Римская империя, принципат, римское гражданство.

Petrechko Oleh. Principate and Roman citizenship institution. The article is devoted to the policy of emperors of the epoch of Principate with regard to Roman citizenship. It is established that government activity of this period was characterized by versatility. Roman citizenship was the instrument of attraction of potential of provincials and nearby people on service interests of the Roman state. Constitutio Antoniniana completed the process of legal standardization of Italy and provinces.

Key words: Roman Empire, principate, Roman citizenship.